

TÜRKÜN ƏSKİ BAHADIRLIQ DASTANLARI. Dünya mədəniyyətinin 3 min illik tarixində böyük rola, nüfuza və geniş areala malik Türk dastanlarının, yazılı abidələrinin keçdiyi yolu nəzərdən keçirib inkişaf mərhələlərinə ayırmaq olar.

1. Prototürk dövrü, yaxud əski bahadırılıq dastanları.

Bu mərhələ özü iki bölməyə bölünür:

a) Dünya epik düşüncəsinin oyanışı çağ: *“Bilqamış”* və *“Avesta”*nın qaynaqları.

b) Turan dövrü: *“Alp ər Tonqa”*, *“Şu”*, *“Ərgənəkon”*, *“Yurdu tərketmə”*, *“Boz qurd”* və s.

2. Yazılı epik dastanlar – məsnəvilər dövrü: *“Kutatku bilik”*, *“Divani-lügəti türk”*, *“Xəmsə”*, *“Munisnamə”*, *“Tutinamə”*, *“Dastani-Əhməd hərami”* və s.

3. Ozan-Oğuz mərhələsi: *“Kitabi-Dədə Qorqud”*, uyğur *“Oğuz kağan”* dastanı, *F.Rəşidədin oğuznaməsi*, *Türkmən oğuznamələri* və s.

Aşıq-baxşı dastanları da iki yerə ayrılır:

a) Eşq dastanları: *“Əsli-Kərəm”*, *“Tahir-Zöhrə”*, *“Qurbani”*, *“Abbas-Gülgəz”* və s.

b) Qəhrəmanlıq dastanları: *“Koroğlu”*, *“Manas”*, *“Alpamış”*, *“Altın Arıq”* və b.

4. Qaçaq dastanları.

5. Yeni dastanlar.

Əski bahadırılıq dastanları.

Əski türk bahadırılıq dastanlarını yaradan türk tayfaları - **saka türkləri, hunlar, tukyular, göy türklər, on uyğurlar, doqquz oğuzlar** bu gün heç yerdə ayrıca soy, xalq kimi təmsil olunmurlar. Onlar tarixin müxtəlif aşırımlarında öz missiyalarını yerinə yetirib, müasir türk xalqlarının içərisində əridilmiş, bir hissəsi isə başqa ad altında yenidən tarix səhnəsinə çıxmışlar (hunlar oğuzlaşdıqları kimi). Ona görə də müasir türk xalqlarından heç biri deyə bilməz ki, **«Alp ər Tonqa»**, **«Şu»**,

«Yaradılış», **«Yurdu təkətmə»**, **«Göy türk»**, **«Ərgənəqon»** dastanları yalnız onlara məxsusdur. Türk xalqlarının hamısının damarlarında əski soyların qanı axdığı üçün hər birinin eyni dərəcədə həmin dastanlara sahib çıxmağa mənəvi haqqı vardır. Müasir türk xalqlarının hər biri - böyüklüyündən, kiçikliyindən asılı olmayaraq, həmin dastanlardan özünə pay götürə bilər. Beləliklə, **türk - osmanlı, özbək, qırqız, Azərbaycan - türk, qazax, türkmən, qaqauz** və s. xalqların soy kökündə əski saka, hun tayfalarının durması şübhəsizdir. Oğuz qrupuna daxil olan türk xalqlarının daha çox hunların varisləri olması isə tarixdən bəllidir.

XIII əsrə qədərki yazılı ədəbiyyatdan danışanda **əski türk şairlərinin şeirlərini (b. e. ə. II yüzilliyin əvvəllərinə aid), Məzar daşı yazılarını, Orxon-Yenisey daş kitabələrini, «Kutadqu-biliq» (Yusif Balasaqunlu), «Divani-lügəti türk» (Mahmud Kaşqarlı) əsərlərini, «Oğuz kağan» uyğur əlyazmasını ortağ ədəbiyyat kimi** öyrənməyi məqbul sayırlar. Əlbəttə, buraya lap qədim çağlara aid saka-hun qəhrəmanlıq eposlarını və sonrakı dövrlərdə yaranan **«Manas»**, **«Alpamış»** mənzum eposlarını, **«Kitabi-Dədə Qorqud»** oğuznamələrini, eləcə də **«Koroğlu» - «Goroğlu» - «Qurqulu»** silsilə dastanlarını («Manas»ın şifahi şəkildə yaşadılıb yazıya alınmasında qırqızların, «Alpamış»da özbək və qazaxların, «Kitabi-Dədə Qorqud»da Azərbaycan türklərinin öhdəsinə çox iş düşməsinə baxmayaraq) aid etmək olar.

Türkün dünya tarixində rolunu azaltmaq məqsədilə yaratdığı əski sənət nümunələrini gözdən salmağa, ya da dil faktoruna (çin, fars və ərəb dillərində yazıya alındığına) görə başqa xalqın adına yazmağa təşəbbüs edənlər mənfur niyyətlərinə nail ola bilmədilər. Türk özünə döndü. Tarixi yaddaşının donunu sındırdı. Ulu babalarının al qanı ilə yazılmış dastanları təzədən vərəqlədi. Və bu gün dünya xalqlarının epos yaradıcılığından söz düşəndə Türkün qürrelənməyə mənəvi haqqı çatır. Çünki türkdə olduğu qədər əzəmətli, möhtəşəm qəhrəmanlıq dastanına başqa heç bir xalqda rast gəlmək mümkün deyil.

Əski türk qəhrəmanlıq eposlarının qalıqları köklə, ilkin qaynaqlarla bağlı olduğu üçün bu günə qədər yaradılan mənəvi mədəniyyət abidələrinin hər birinin mayasına, canına hopmuşdur. O səbəbdən də hər bir

ədəbiyyatşünas öz fəaliyyətinə ən azı onlarla tanışlıqla başlamalıdır. Bu, bir sıra qaranlıq, gizli qalan məqamların aydınlaşmasına yardım edə bilər.

TUKYU (ASENA/AŞİNA). Çinlilərin dediklərinə görə, Tukyuların ataları Qərbdə Günbatan dənizinin (batı) sahillərində otururdular. Qonşu hökmdarlar bir-birinin yurduna tez-tez basqınlar edir, qadın, kişi, uşaq və önlərinə gələnləri qılıncdan keçirirdilər. Bir tayfadan ancaq on yaşında bir oğlan uşağı can qurtara bilir. Bu da əlləri, ayaqları kəsilmiş halda bir bataqlığa atılır. Uşaq orada aclıqdan, yaralarından axan çoxlu qandan ölmək üzrə idi. Bir dişi qurd gəlir, ona bir parça ət gətirir. Qurd hər gün uşağı beləcə bəsləyir. Onun yaraları yavaş-yavaş sağalır. Bir az böyüyüb cana gələndən sonra qurd bu oğlandan hamilə qalır.

Bir müddət keçir, atalarını öldürən hökmdar tukyulardan bir uşağın sağ qaldığı xəbərini alır. Onu öldürmək üçün axtartdırır. Yerini öyrənən hökmdar bir əsgəri «qətl» tapşırığı ilə ora göndərir. Bu adam

bataqlığa çatdığı zaman uşağın yanında bir qurd görüb özünü itirir. Sonra ikisini də qılıncdan keçirmək istəyir. Lakin bir tanrı zavallıları qoruyur. Qurd uşağı belinə alıb Günbatan dənizinin gündoğan tərəfinə keçirir. Kao-Cang yaxınlığındakı dağlarda yerləşən mağaraya götürür. Mağaranın arxasında bərkətli bir ovalıq vardı. Ovalığın hər tərəfi yalçın qayalarla örtülmüşdü. Qurd burada həmin dəliqanlıqdan on uşaq doğur. Bunlardan biri ailə adını verən Asina/Aşina çağırılır.

Uşaqlar böyüyüb mağaradan çıxır, kənardakı oymaqlardan hərəsi bir qız qaçırıb evlənilir. Bir neçə nəsil gəlib keçir. Onlar xeyli çoxalırlar, mağaraya sığırlar. İçərilərində A-Hien-Se (Ağ hun) adlı birisi başçı olur və tayfa üzvlərinə mağaranı tərk etməyi məsləhət görür. Onlar Kin-Şan (Tyan-Şan) dağlarına gedərək səfalı bir yerdə məskən salırlar. Qonşuluqdakı Cu-Gen tatarlarından qız verib alırlar. O dağların təpələrindən biri takya şəklində olduğundan onlar da özlərinə Tu-Kuy (Tukyu) adı verirlər. Və əsillərini göstərmək məqsədilə bayraqlarının üstündə bir qurd başı çəkirlər.

(Qədim Çin yazılı mənbələrindən götürülmüş əfsanə ingilis, rus, türk və başqa dillərə çevrilərək internet vasitəsilə bütün dünyaya yayılmışdır. Həmin tərcümələrə istinad etmişik. K.Vəliyevin «Elin yaddaşı, dilin yaddaşı» əsərində və «Türkün qızıl kitabı»nın birinci cildində bir qədər başqa şəkili variantlarına rast gəlmək mümkündür).

DOQQUZ OĞUZ, ON UYGUR (Ağacdən doğulan cocuqlar). Deyirlər, Doqquz oğuzların babaları hakim idi. Onun tanrılara layiq iki gözəl qızı vardı. Hökmdar qızlarını insanlardan uzaq saxlamaq üçün bir kilə düzəltdirir. Onları kilənin içinə qoyub tanrını çağırır.

Tanrı Boz Qurd şəklində gəlir və qızlarla evlənilir.

Tanrının bu qızlardan Doqquz Oğuzla On Uyğur övladı dünyaya gəlir. Bunlar zamanla yaşa dolub qop qoca kişi olurlar. Həmin Doqquzlardan törəyənlər Kumlancı adını daşıyan ölkədə məskən salırlar. Orada Halın adlı bir dağ vardı. Dağdan Tugla və Şelenka adında iki çay (ırmaq) axırdı. Bu çayların arasında da iki ağac vardı. Bu ağacların biri Qayın, o biri də Çan (Sin//çinar) idi. Bir gecə həmin ağacların üzərinə göydən nur enir. Günlər keçincə ağacların birinin qarnı şişir. Doqquz ay on gün sonra ağacın qarnında bir qapı açılır. İçəridə ağızlarında əmzilər olan beş uşaq görünür.

Uşaqlar doğulmamışdan qabaq həmin ağacların ətrafında gümüşdən bir dairə yaranmışdı. Ağacların isə həmişə həzin musiqi səsləri eşidilirdi. Doqquzoğuzlardan törəyən türklər bu cocuqları böyüdürlər, adlarını **Sunqur Təkin, Qutur Təkin, Tukak Təkin, Or (Ər) Təkin, Buqu Təkin** qoyurlar.

On beş yaşına çatanda oğlanlar ata və analarını soraqlayırlar. Xalq onları iki ağacın yanına gətirib:

-Baxın, biri atanız, o biri ananızdır, - deyir.

Cocuqlar həmin ağaclara qayğı göstərirlər.

«Sevgili atamız və anamız» - deyə onlara sarılırlar. O zaman ağaclar da dilə gəlib övladları haqqında xeyirli dua söyləyirlər.

Nəhayət, bir gün xalq toplanıb Buqu Təkinə xaqan seçir. Ona görə ki, Buqu Təkin həm zəkalydı, həm də hər boyun dilini, obaların adət-ənənələrini bilirdi. Onun üç qardaşı vardı ki, hər yerdə olub bitəni xəbər verirdi.

Bir gecə Buqu Təkin yuxuda əyninə ağappaq libas geymiş, bir əlində bəyaz bir əsa tutmuş ağsaqqalı bir adam görür. Həmin adam o biri əlindəki fıstıq şəkilli daşı (Yeşim Daşı - Yesim Tasi) göstərib deyir:

-Türklər bunu əllərində tutduqca dörd bucağa hakim olacaqlar.

BUQU TƏKİN VƏ GÖY QIZI. Bir gecə Buqu Təkin otağında yuxulamağa hazırlaşarkən birdən-birə pəncərənin açıldığını, içəriyə göydən gözəl bir qızın girdiyini gördü. Buqu Təkin nə baş verdiyini anlamadığından gözlərini qapayıb yuxuda olduğunu zənn etdi. Qız Buqu Təkinə ayılmaq üçün çox çalışdı, lakin heç cürə oyada bilmədi. Ümidini kəsib gəldiyi kimi pəncərədən çıxdı, getdi.

Ertəsi gecə qız yenə gəldi. Buqu Təkin özünü yenə yatmış kimi göstərdi. Qız bu dəfə də onu oyatmağı bacarmadan getdi.

Sabah olunca, Buqu Təkin qızın təkrar gələcəyini düşündü. Vəzirini çağıraraq hər şeyi danışdı ki, bir çarə qılsın. Vəzir dedi:

-Burda qorxacaq bir şey yoxdur. Əksinə, bəlkə də hamımızın sevinəcəyi xeyirli bir iş var. Hər halda bu qızın gəlişi sizə xoş bilgiləri öyrətmək üçündür. Bu gecə gəlsə, artıq özünü yuxuda göstərməyin. O vaxt nə səbəbə gəldiyini anlayarsınız.

Üçüncü gecə qız yenə gəldi. Amma bu dəfə Buqu Təkin onu gülürüzlə qarşıladı, sayğı göstərdi. Qız vəzirin təxmin etdiyi kimi xeyir iş üçün göndərilmişdi. Həqiqətən bir tanrıça və göydən gələn bir qız idi. Məqsədi Buqu Təkinə yeni bir din göstərmək idi.

Buqu Təkinə:

-Arxamca gəl, - dedi.

Buqu Təkin qızı təqib etdi. Getdilər. Nəhayət, Ağ dağa çatdılar. Buqu Təkinə yeni dinin gizli tərəflərini anlatmağa başladı.

Bundan sonra qız hər gecə otağa gəlib Buqu Təkinə Ağ Dağa götürdü.

Bu durum bir neçə gecə davam etdi. Buqu Təkin yeni dinin əsaslarını və sirlərini öyrəndi.

Bir gecə artıq görüşlərinin sonu idi. Qız vidalaşarkən:

-Göydə, yerdə nə varsa hamısını öyrəndiniz. Mən artıq gəlməyəcəyəm. Sabahdan ehtibarən dünyanın dörd bucağını fəthə başlayın. Göstərdiyim yolda adəltli olun. Sizə öyrətdiyim gerçəkləri hər tərəfə yayın, - dedi.

Sabah olunca, Buqu Təkin qardaşlarını çağırdı. Hər birini bir orduya başçı təyin etdi, onları dörd bucağın fəthinə yolladı. Özü də böyük bir ordu ilə Çin üzərinə hücum keçdi. Hamısı da səfərlərində böyük uğur qazandılar.

YURDU TƏRKETMƏ. Buqu Təkindən otuz nəsəl sonra onun torunlarından Yulun Təkin taxta çıxdı. O zaman Çində Tanq sülaləsi hakim idi.

Çinlilər türklərdən qorxduqları üçün hökmdarları Ki Yu Li Yen adlı qızını xaqanın oğlu Qalı Təkinə göndərməyə qərar verdi.

Bir elçi yolda türklərin qüdrət və böyüklüyünün Tanrı dağı boyunda yerləşən Qutlu Qaya adlı böyük bir qayadan irəli gəldiyini öyrəndi. Yulun Təkinə dedi:

-Hökmdarım Sizə ən qiymətli hədiyyə olaraq qızını göndərdi. Siz də ona bir hədiyyə yollamaq istəsəniz, bizcə ən məqbul sayılan hədiyyə Qutlu Qaya adlı qaya parçasıdır. Əslində bu qayanın bir qiyməti yoxdur. Ona görə də bunu hökmdarıma bağışlasanız, çox şad olar.

Yulun Təkin çinlilərə qiymət verən və milli duyğulardan uzaq bir hakim idi. **Qutlu Qayanın otuz nəsil**dən bəri türklər üçün müqəddəs bir yer olduğunu bilmirdi. Bir qızın əvəzi olaraq həmin qayanı Çinə verməkdə tərəddüd etmədi. Ancaq onlardan bunu necə özlərinə götürəcəkləri ilə maraqlandı.

Elçi: -Asandır, - dedi.

Çinlilər qayanın ətrafına odunlar yığdılar. Üzərinə çoxlu sirkə tökdürdülər. Odunları yandıran kimi qayalar parçalanıb dağıldı. Elçi həmin parçaları bir-bir topladı. Arabalarla Çinə göndərdi. Orada sehrbazlar bu parçaları yağışa döndərdilər və hər parça dünyanın bir guşəsinə töküldü. Parçalar hara getdisə orada bərəkət, bolluq oldu. Bu tərəfdə isə yeddi gün sonra **Yuluq Təkin öldü, yerinə Buqu Təkinin nəvələrindən biri hakim oldu. Türk yurdu bütün bərəkətini itirdi**, yaşıllıqlar saralıb soldu, çaylar, dərələrin axar suları quruyub çəkildi, göyün rəngi dəyişdi. Bütün quşlar, heyvanlar, məmə yeyən cocuqlar:

- Köç! Köç! Köç! – deyə bağırışmağa başladılar. Bir tərəfdən aclıq, digər tərəfdən xəstəliklər insanları qırırdı.

«Köç» səsləri susmaq bilmirdi. Türklər anladılar ki, **ölkənin Yer-Suları artıq özlərinin orada qalmasını istəmirlər**. Çadırlarını yıxdılar, əşyalarını, çoluq-cocuqlarını heyvanlara yüklədilər. Köç etməyə başladılar.

Axşam olanda «Köç!» səsləri susur, hava işıqlaşan kimi təzədən qopurdu. Türklər Turfan ölkəsinə gəlib çatanadək «Köç!» bağırtıları dillərdən əskik olmadı. Orada artıq səs kəsildi. Köçlər də Turfanda yerləşdilər və Beş Balıq şəhərini qurdular.

Ramazan Qafarlı